

Unudulmaz insan, görkəmli dilçi-alim

Yusif Mir Əhməd oğlu Seyidov 1929-cu ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Yengicə kəndində kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Orta təhsilini həmin kənddə almış, sonra Naxçıvan Dövlət Müəllimlər Institutunun tarix-filologiya fakültəsini, 1952-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmiş, Azərbaycan dilçiliyi üzrə aspiranturada saxlanılmışdır. 1956-cı ildə namizədlik, 1966-cı ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, dosent (1961), professor (1967) elmi adlarını almış və bütün həyatını BDU ilə bağlamışdır.

Əlli illik səmərəli pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, gərgin elmi axtarırları onu Azərbaycan dilçilik məktəbinin ön sırasına çıxarmış, öz həmkarları arasında ona dərin hörmət və nüfuz qazandırmışdır. Respublika Dövlət mükafatı laureatı (1974), Əməkdar elm xadimi (1999) Yusif Seyidov Azərbaycan dilçiliyinin və praktik Azərbaycan dilinin irili-xırdalı müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş 200-ə qədər elmi məqalənin, 30-dan çox sanballı monoqrafiya və dərsliyin müəllifidir. Hələledicə cəhət isə bu əsərlərin məzmun və mündəricə baxımından yeniliyi və orijinallığı, onlarda qaldırılan yeni problemlər, həmin problemlərin inandırıcı faktlara istinadən nəzəri mühakimələr fonunda həll edilməsi, əməli tətbiq yollarının göstərilməsi, bir çox elmi müddəaların təlim və tədris üsullarının ilk dəfə müəyyənləşdirilməsidir.

Y.Seyidovun elmi yaradıcılığının əsas tədqiqat obyekti Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşudur. O, Azərbaycan dilinin sintaksisinin bütün vahidləri, onların arasındakı əlaqə və münasibətlər haqqında fikrini demiş, ən maraqlı və mübahisəli məsələlərin həllinə can atmış, öz tədqiqatlarında sintaktik hadisə və amillərin dərin elmi şərhini vermişdir.

Onun ilk irihəcmli əsəri 1956-cı ildə tamamladığı "Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibli" adlı monoqrafik tədqiqatdır. Bu əsərdə və bir sıra məqalələrində türkologiyada tərkib və budaq cümlə məsələsində üç fikrin mövcud olduğunu müəyyənləşdirmiş, həmin bölgü etibarlı istinad mənbəyi kimi dilçilikdə istifadə olunmaqdadır.

Y.Seyidov tərkiblərin budaq cümlə kimi izah edilməsinin obyektiv və subyektiv səbəblərini açıb göstərmiş: qeyri-predaktiv konstruksiyalar olmaqla, budaq cümlələrin qrammatik sinonimləri kimi çıxış etdiyini elmi cəhətdən əsaslandırmış, tərkiblə budaq cümlənin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmiş və göstərmişdir ki, onların eyniləşdirilməsi nəticə etibarilə, dil ilə təfəkkürü, cümlə və fikri, forma və məzmunu eyniləşdirmək deməkdir.

Dilçilikdə sintaktik əlaqələrin elmi əsaslarla geniş tədqiqi Y.Seyidovun adı ilə bağlıdır. O, tabelilik və tabelilik əlaqələrinin bütün sintaktik vahidlər üzrə təzahür hallarını müəyyən etmiş tabelilik əlaqələrinin xüsusiyyətləri və əhatə sahələri barədə yeni fikirlər irəli sürmüş, sintaktik əlaqələrlə bağlı olan bir sıra başqa linqvistik məsələləri müəyyənləşdirmiş, bu əsasda cümlənin şəxsə görə növlərinin formalaşma sistemini vermişdir.

1950-ci illərin ortalarından başlayaraq Y.Seyidov qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlərin tədqiqatı ilə məşğul olur və tədqiqatının nəticələrini eyni adlı kitabında ümumiləşdirərək türkologiya fonunda yeni söz deyir.

Y.Seyidovun cümlə probleminə aid tədqiqatları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun bu sahədəki araşdırmalarında cümlənin ənənəvi tərfi açıqlanır, ən böyük nitq vahidi olmaq etibarilə onun mahiyyəti, əsas əlamətləri aydınlaşdırılır. Tədqiqatçı, dilçilikdəki ümumi qənaətdən fərqli olaraq, müəyyən etmişdir ki, türk dillərində adlıq cümlələr mübtədə əsasında formalaşdığı kimi, xəbərin kütləsi əsasında da formalaşsa bilər.

Y.Seyidovun "sintaktik" yaradıcılığının zirvəsini onun ayrı-ayrı məqalələrində və kitablarında, bütöv halda isə "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" monoqrafiyasında əksini tapan tədqiqatları təşkil edir. Bu əsərə görə Yusif Seyidov türkologiyada sintaksis problemlərin ən görkəmli tədqiqatları sırasına daxil edilir (Bax: Кононов А.Н. Современное тюркское языкознание в СССР, "Вопросы языкознания", 1977, səh. 17).

Y.Seyidovun bu monoqrafiyasında qədim hind, yunan dilçiliklərindən başlamış ötən əsrin 60-cı illərinə qədər söz birləşmələri haqqında elmi fikir və mülahizələrin ardıcıl və yığcam xülasəsi verilmişdir. Müəllif yunan filosoflarının sözlərin əlaqələnməsi — söz birləşmələri barədə ibtidai baxışlarında işıqlı cəhətləri açıb göstərmiş, müasir filosofların bu problemə əlaqədar fikirlərini təhlil etmişdir. Əsərdə söz birləşmələrinin dil sistemindəki yeri müəyyənləşdirilmiş, onların digər nitq vahidləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri izah olunmuşdur. Burada sintaqm haqqında məlumat dilçiliyimiz üçün tam

yeni idi. Müəllif sonralar da "sintaqm" mövzusunda qayıtmış və "Что такое синтагма? Чем она отличается от словосочетания?" məqaləsini yazıb dərc etdirməklə məsələnin polimik məqamlarına bir elmi aydınlıq gətirmişdir. Təsədüfi deyil ki, həmin məqalə xarici mətbuatda nəzəri əhəmiyyətə malik əsər kimi qiymətləndirilmişdir. Bu kitabında müəllif yenidən sintaktik əlaqələr məsələsi üzərinə qayıdır və onlara yeni aspektdən — söz birləşməsi mövqeyindən nəzər salır: söz birləşmələrinin, bir qayda olaraq, tabelilik əlaqəsi əsasında yarandığı haqqındakı dilçilik baxışını təsdiq etməklə bərabər, tabelilik əlaqəsi ilə də əmələ gəldiyini qeydə alıb əsaslandırır. Müəllif söz birləşmələrinin mövcud təsnifatını nəzərdən keçirir, söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin həddlərini müəyyən edir: Türkologiyada söz birləşmələrinin ənənəvi izahından xeyli kənara çıxaraq, ismi birləşmələrin təyini söz birləşmələrindən ayrılan bir sıra yeni növlərini tapır, feili tərkiblərdən fərqlənən təlimin istiqamətini müəyyən edir, bu birləşmələrin ilk və müfəssəl təhlilini verir. Əsərdə dilimizin tarixinə, başqa türk dillərinin faktlarına tez-tez müraciət edilir, müqayisələr aparılır və nəzəri nəticələr çıxarılır. Bütün bunlar "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" kitabının ümumi dilçilik istiqamətini şərtləndirir və onun ümumtürkoloji əhəmiyyətini xeyli artırır. Y.M.Seyidov burda olduğu kimi, başqa əsərlərində də müasir Azərbaycan dilinin sinxron təhlilini məhdud yaradıcılıq çərçivəsində deyil, ümumi dilçiliyin nəzəri əsasları işığında, dialektik inkişaf qanunauyğunluqları əsasında təhlil və tədqiq edir. Bu ümumi dilçilik meylli onun 1955-ci ildə dərc etdirdiyi "Dilin daxili inkişaf qanunları haqqında" adlı silsilə məqalələrindən başlanıb yaradıcılığı boyu davam etmişdir.

Y.Seyidov əsasən 1970-ci illərdən başlayaraq istər dərs vəsaiti və dərsliklərində hissələr kimi, istərsə də, elmi-tədqiqat işləri kimi, morfologiya problemləri ilə də məşğul olur. "Dildə sözün kökü və əsası məsələsinə dair", "Azərbaycan dilində, ümumən türk dillərində inkar əvəzliyi varmı?", "Kəmiyyət kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya kimi", "Eyni sözün bir və ya bir neçə nitq hissəsinə daxil ola bilib-bilməməsi haqqında" məqalələrində Azərbaycan dili morfologiyasının bir sıra çox mühüm məsələlərinə yeni gözlə baxır və onların orijinal həllini verir. Leksik vahidlər haqqında nəzəri fikrə söykənən müəllif sübut edir ki, Azərbaycan dilində inkar əvəzliyi olan leksik vahid yoxdur. Eyni sözün bir və ya bir neçə nitq hissəsinə daxil ola bilib-bilməməsi kimi ümumtürkoloji problemə aydınlıq gətirir və əsaslandırır ki, eyni leksik vahid ancaq bir nitq his-

səsinə aid edilə bilər. Tədqiqatçı 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya" əsərində türkologiya, hətta ümumi dilçilik üçün yeni problematik məsələlər qoyur.

Y.Seyidov dilimizin tarixi inkişafına intensiv nəzər salır, ədəbi dil tarixinə və tarixi qrammatikaya dair maraqlı fikirlər irəli sürür. Bu cəhətdən "Kitabi-Dədə Qorqud", "Dastani-Əhməd Hərami", Nəsimi, Füzuli və s. haqqında məqalələri, onun konkret müşahidə və axtarıslarının məhsuludur.

Alimin 1996-cı ildə nəşr etdirdiyi "Nəsiminin dili" monoqrafiyası elmi sanbalına və əhəmiyyətinə görə ədəbi dil tariximiz, tarixi qrammatikamız üçün etibarlı elmi mənbədir. Bu əsərdə Nəsiminin dil xüsusiyyətləri bütün mühüm aspektləri istiqamətində elmi təhlildən keçirilir. Nəsiminin dilindən yazmaq, tarixi filologiyanın bütün nəzəri və praktik sahələrinə bələd olmaq deməkdir. "Nəsiminin dili" kitabı böyük şairimizi qüdrətli söz ustası kimi təqdim etməklə yanaşı, XIV əsr ümumxalq Azərbaycan dilinin və yazılı ədəbi-bədii dilimizin inkişaf səviyyəsi haqqında geniş və dolğun təsəvvür yaradır.

Görkəmli alim-pedaqog kimi, Y.Seyidov elmi məzmununa, metodiki mükəmməlliyinə görə çox qiymətli, bəlkə də əvəzsiz dərs vəsaitləri və dərsliklərini — "Müasir Azərbaycan dili" (I h. 1959), "Müasir Azərbaycan dili" (II h. 1962), "Müasir Azərbaycan dili" (IV, sintaksis-1972, 1985) — əsas müəlliflərindən biri, 1978-ci ildən sonrakı illər də daxil olmaqla nəşr edilən "Azərbaycan dili" dərsliyinin müstəqil müəllifidir. Bütün bu əsərlər müasir filologiyanın nəzəri prinsiplərini zəngin elmi-pedaqoji təcrübə və hazırlıqla, gərgin metodiki zəhmətlə birləşdirə bilmək bacarığının səmərəli nəticələridir.

Y.Seyidov dilçilik fikrimizin keçirdiyi inkişaf yolunu diqqətlə izləyən, bu sahədə nailiyyətləri, yaxud nöqsanları göstərən, təhlil edən, vaxtaşırı dövrü mətbuatda işıqlandıran və elmi bilikləri daha geniş oxucu kütləsinə çatdırmağa can atan alimlərdən olmuşdur. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, onun müxtəlif qəzet səhifələrində dərc olunmuş onlarca məqaləsi dilçi-filoloqların yaradıcılıq yoluna, onların əsərlərinin bibliografik təhlilinə həsr edilmişdir. Həmin məqalə və resenziyalar Yusif Seyidovun elmi maraq dairəsinin vüsətini, onun iti qələminin bütün istiqamətlərə işlədiyini nümayiş etdirir: əlifba, orfoqrafiya və orfoepiya, fonetika, leksikologiya və leksikoqrafiya, frazeologiya, termin və söz yaradıcılığı, morfologiya... Müxtəlif elm sahələrindən yazmaq, fikir və mülahizələr irəli sürmək adı maraqlı, seyrçi münasibətdən irəli gəlir, alim-müəllimin şüurlu və məqsəduyğun fəa-

liyyətinin, nəzəri-təcrübi qayğı və düşüncələrinin təbii təzahürü kimi meydana çıxır.

Y.Seyidovu bir dilçi-filoloq kimi səciyləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onun ədəbi prosesi ardıcıl izləməsi, xalis ədəbi tədqiqatla meyilli olmasıdır. O, Azərbaycan filologiyasına əlaqəli bir tam kimi baxır, ədəbiyyatşünaslıq intuisiyası onu şeir-sənət məsələləri ilə məşğul olmağa, bu dilin bədii üslubda baş verən keyfiyyət dəyişmələrini şərh etməyə gətirib çıxarır. Onun müxtəlif vaxtlarda bu problemlər üzrə qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi onlarca məqalələri, xüsusən, "Ey ulu dünya!" kitabı yazıçıların yaradıcılığını müasir oxucunun estetik meyarı, ədəbi tənqiddən obyektiv prinsipləri ilə təhlil etmək nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir. Y.Seyidovun "Şairin dərdi" monoqrafiyası xüsusi maraq doğurur. Bu əsərdə müəllif tamamilə orijinal yolla gedərək, S.Vurğun yaradıcılığına yeni gözlə baxmış, bu yaradıcılığın indiye qədər aşkarlanmamış dərin qatlarına nəzər salmış, sanki S.Vurğunun yenidən kəşf etmişdir. Həmçinin, "Ədəbi tənqid və bədii dil", "Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında", "Yazıçı və dil", "Sözün şöhrəti", "Gözün qüdrəti", "Sözün hikməti" monoqrafiyaları Y.Seyidovun ədəbi yaradıcılıq, bədii dil və üslub məsələlərinin tədqiqi ilə muntəzəm məşğul olduğunu, araşdırdığı mövzulara analitik filoloji təfəkkürlə yanaşdığını göstərir. Müəllif, həmin kitablarda bütöv bir elmi kollektivin görəcəyi işin zəhmətinə qatlaşaraq, minillik ədəbiyyatımızı vərəq-vərəq oxumuş, Azərbaycan yazıçılarının söz və sənət haqqında, dil və onun insan həyatında, cəmiyyətdə rolu, əhəmiyyəti barədə fikirlərini sətirsətir, beyt-beyt toplayıb sistemə salmış, ədəbi-tarixi ardıcılıqla təsvir və təhlil etmiş, xalqımızın dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq, qismən də estetik görüşlərinin yığcam salnaməsini yaratmışdır.

Yusif Seyidov şəxsiyyət kimi, təvazökar, haqqını tələb etməyən, heç bir şeyin arxasınca qaçmayan, imkanı daxilində hamıya kömək etməyə çalışan və etdiklərinə əvəz gözləməyən bir ziyalı alim idi. Bununla bərabər, kəsəli qələmə malik olmaqla, həmişə haqq-ədalət uğrunda mübarizə aparmış, ədalətsizliyi daima tənqid atəşinə tutmuşdur. "Demokratiyanın uzun yolu" adlı ikicildlik kitabını nəzərdən keçirmək kifayətdir ki, onun mövqeyinə, məntiqinə və qələminin kəsərinə bələd olasan. Yusif Seyidovun ömrünün ikinci mərhələsini də Azərbaycan elminin inkişafına həsr etdiyi çoxlu sayda əsərləri davam etdirir...

Nizami CƏFƏROV,
AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
professor.